

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ.

Демократичні трансформації вітчизняної політичної і правової системи, які мають за мету забезпечення умов реалізації прав і свобод людини і громадянина, є одним із найважливіших завдань, що стоять перед державою і суспільством на сучасному етапі його розвитку. Вирішення цього завдання стримується багатьма обставинами, серед яких занепад економіки, корупція, злочинність, недосконале законодавство, неефективна діяльність правоохоронних органів, низький рівень правосвідомості населення. Кожне правопорушення, неповага до права, прояв формалізму і бюрократизму посадовими і службовими особами органів державної влади і управління негативно позначається на правосвідомості населення. Поведінка окремо взятої людини нерідко віддзеркалює проблеми всього соціуму. Кризовий стан суспільства, зміна пріоритетів населення і занепад моральності призвели до того, що люди стали сприймати як закономірність не

правомірну поведінку, а протиправну, звикли до корупції та хабарництва, не сподіваються на захист своїх законних інтересів у судах і, як наслідок, інертно існують згадуючи минуле, або ж намагаються вирішувати проблеми самотужки всіма доступними способами, у тому числі не лише законними.

Поведінка окремо взятої людини значною мірою визначається її правосвідомістю, у випадку деформації якої людина стає схильною до правопорушень, насилля, агресії. Але чи кожна людина, правосвідомість якої деформована, здатна вчинити злочин, тобто стати суб'єктом злочину? Відповісти на це запитання можна визначивши характерні риси особистості злочинця, оскільки саме особистість є носієм причин здійснення злочину.

Поняття «суб'єкт злочину» і «особистість злочинця» не є тотожними, вони навіть мають різний обсяг. «Суб'єкт злочину» - це поняття більш вузьке, ніж «особистість злочинця», воно відображає лише передбачені в кримінальному законі ознаки особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, не зачіпаючи всі її характеристики. Вказаний термін є кримінально-правовим, він акумулює юридичну характеристику особи, яка вчинила злочин. «Особистість злочинця» як більш об'ємне поняття розкривається через визначення соціальної сутності особи, а також через складний комплекс ознак, зв'язків, відносин, які її характеризують, моральний і духовний світ, взяті у взаємодії з індивідуальними особливостями людини і обставинами навколишнього середовища, що лежать в основі злочинної поведінки. Слід погодитись з В.Г.Павловим, що уникнути методологічних і теоретичних помилок у процесі розмежування понять «суб'єкт злочину» і «особистість злочинця» допоможуть початкові передумови, які полягають у тому, що суб'єкт злочину - правове поняття, а особистість злочинця - кримінологічне [1, с.269, 280].

У широкому психологічному значенні суб'єкт визначається як істота, що самореалізується, вирішує суперечності у взаємодії зі світом. Суб'єкт - це істота, що здатна до психічного самоуправління в ситуації з елементами невизначеності. Особистість - це соціальна істота. Особистість як цілісне утворення об'єднує соціальні характеристики людини. Вказані характеристики формуються в процесі суспільних відносин. Вони є продуктом соціалізації людини. Якщо мова йде про особистість суб'єкта, то вона визначається як соціальний суб'єкт, який здатний ефективно здійснювати управління своєю соціальною життєдіяльністю.

Кримінологія розглядає проблеми особистості злочинця лише в контексті його суспільно небезпечного, винного і протиправного діяння, а не поза ним. Про особу злочинця можна говорити лише у зв'язку з вчиненням злочину, оскільки аналіз цієї проблеми будується на кримінально-правовій концепції суб'єкта зло-

чину. Кримінологія вивчає соціально значимі риси і властивості осіб, які вчинили злочини, простежує типологічні особливості злочинця, характеризуючи його як особливий соціальний тип, що об'єднує типові, такі, що розкривають складний механізм злочинної поведінки, соціально-правові ознаки всіх осіб, які вчинили злочини в даний період часу [2]. Вказані ознаки впливають в певних ситуаціях на формування механізму злочинної поведінки.

Головною відмінною ознакою особистості злочинця є його деформована моральна і правова свідомість. За цією ознакою і вчиненням конкретним злочинном особистість злочинця відрізняють від особистості інших людей. Для більш повної характеристики особистості злочинця кримінологія розглядає її структуру як систему соціально-демографічних, психологічних, моральних і правових властивостей особи, в яких проявляється її соціальна сутність [1, с.270].

За допомогою соціально-демографічних ознак – віку, статі, соціального положення, освіти і т.п. з'ясовується злочинна активність різних соціальних верств населення, простежуються вікові, освітні, професійні та інші особливості осіб, що вчинили злочини. Це дає можливість визначити криміногенні обставини, під впливом яких формується особистість конкретного злочинця.

Психологічні характеристики сприяють вивченню механізмів взаємодії особистості і середовища. Зокрема аналіз емоційної, волевої та інтелектуальної сфер дає можливість зробити висновки про процеси мотивації індивідуальної злочинної поведінки, розкрити конкретні мотиви і мету злочину. Соціально-психологічний аналіз у кінцевому підсумку дозволяє зрозуміти механізм дії безпосередніх причин і умов, що впливають на злочинну поведінку особистості. Він допомагає розкрити зміст антисоціальної спрямованості особистості злочинця, його деформованих поглядів, збочених потреб та інтересів. Все це у свою чергу сприяє визначенню мотивації злочину.

Неабияке значення мають моральні якості особи, які завжди позначаються на її поведінці. Моральна характеристика охоплює всі етичні якості людини, в основі яких лежать уявлення про добро і зло, совість, обов'язок, честь, гідність. Особистість злочинця характеризується такими негативними моральними якостями, як заздрість, жадібність, малодушність, підлість, нескромність, авантюризм, нігілізм, духовна порожнеча і цинічне ставлення до моральних цінностей суспільства і т.п. Але у неї, на думку Е.Алауханова, зберігаються і позитивні моральні якості, на які спирається процес перевиховання злочинців, їх ресоціалізації [2]. Це твердження, звісно, є дискусійним. Стосується воно не всіх осіб.

Для більш повного уявлення про особу, що вчинила злочин, необхідно вивчити також інформацію кримінально-правового характеру. Це відомості

про спрямованість злочинної поведінки, мотиви і цілі злочину, попередні судимості даної особи і т. п. Встановлення кримінально-правових ознак особистості злочинця має важливе значення для правильної кваліфікації злочину, для визначення міри покарання, а також для виправлення і перевиховання засуджених. Відповідно кримінологічне поняття «особистість злочинця» слід розглядати не лише з позицій юридичної науки, а ще й з позицій філософії, психології, психіатрії, антропології, соціології.

Кримінологічне поняття «особистість злочинця» ґрунтується на філософській концепції особистості людини. Ця концепція виділяє у змістовному плані особистості сукупність її властивостей і сторін, фізичних, духовних, психічних і соціальних рис, що виявляються у взаємовідносинах з суспільством. Зміст особистості – конкретизація суспільних відносин у внутрішньому світі конкретного індивіда, у його свідомості, світогляді, соціальних якостях. Адже особистість завжди визначається системою суспільних відносин, пов'язаних із суспільними цінностями. Особисті якості людини залежать від умов її життя, навколишнього середовища. На розвиток особистості впливають і біологічні, психологічні особливості людини.

Вивчення з позицій психологічної науки суб'єкта злочинної поведінки передбачає наявність базисної категорії «особистості», використання якої дозволяє системно розкрити соціальну якість людини, яка вчинила винне кримінально каране діяння, включаючи особливості її психічного складу, що виражають внутрішні передумови цього діяння, фактори їх формування та шляхи виправлення [3]. В юридичній літературі утвердилась думка, що особистість злочинця являє собою сукупність інтегрованих у ній соціально значимих негативних якостей, що сформувались в процесі багатоманітних та систематичних взаємодій з іншими людьми [4, с.12]. Так, наприклад, на злочинну поведінку особи впливають обставини, які вона сприймає як загрозу для себе. Страх і тривога у криміногенної особистості виражені сильніше, ніж у звичайної людини. Тому намагаючись захиститися навіть від уявних загроз така особа нерідко вчиняє злочин. Високий рівень тривоги викликаний відчуженням, відсутністю уваги і турботи, недостатнім єднанням з іншими людьми. Отже, соціальне середовище впливає на формування особистості злочинця [5].

Разом з тим з цього прикладу видно, що злочинці відрізняються від законслухняних громадян значно більшим рівнем імпульсивності, тобто схильністю діяти за першим спонуканням, а також агресивністю, що поєднується у них з високою вразливістю в міжособистісних взаємовідносинах. Такі особи часто вдаються до насилля, вони не засвоїли вимоги правових і мораль-

них норм, більше відчужені від суспільства та його цінностей. За словами Е.М.Шура, злочинні тенденції розглядаються як головні у людському характері. Навіть ті вчені, які роблять основний наголос не на інстинктах, а на соціальних процесах, пов'язаних з вихованням і освітою зазвичай визнають велике значення агресивних імпульсів в людині і розглядають конфлікт між людьми як рушійний фактор суспільного життя [6].

Таким чином, злочинна поведінка не є лише результатом негативних впливів зовнішнього середовища на людину. У злочинній поведінці відображені і генетично зумовлені задатки і схильності, темперамент, характер і т.п. Зовнішні умови не прямо породжують злочинну поведінку. Вони зумовлюють внутрішній духовний світ, психологію особистості, що, у свою чергу, стає самостійним і активним фактором, який опосередковує наступні впливи соціального середовища на неї.

Існує думка, що людина завдяки своїй духовності являє собою не лише істоту одиничну, вона також є індивідуальним втіленням загального. Звідси, на думку Л.В.Кондратюка, випливає, що все людство виявляється злочинним навіть тоді, коли злочин вчинив лише один його представник [7, с.63]. Л.В.Кондратюк виходячи із того, що людина є істотою не лише соціальною, але й духовною, дійшов висновку, що підстави злочинної поведінки приховані в природі людини і не можуть бути зведені до суми зовнішніх умов.

Цікавими є роздуми Л.В.Кондратюка щодо причин людської недосконалості. Однією з причин він називає гріховність людини. В дусі екзистенціалістських теорій гріх розглядає як незібраність, несерйозність, розслабленість, нездатність координувати життя. Наслідком такого гріха є нездатність людини володіти собою. Гріх робить безглуздим її життя, перешкоджає формуванню особистості. Людина переживає свою недосконалість у формі страху, тривожності, тиску власних пристрастей, тобто свого «падіння» [7, с.72]. За словами Л.В.Кондратюка, сутністю людської духовності як активного начала є її полярність. Поряд з конструктивними якостями особистість характеризують також якості деструктивні. У структурі цих якостей важливу роль відіграють такі комплекси «пристрастей», як агресія, експансія та облудність, що є онтичними підставами кримінальної поведінки [7, с.184]. Деструктивні пристрасті, що є основою злочинної поведінки, можна знайти в кожній людині. У зв'язку з цим він дійшов висновку, що поняття «особистість злочинця» не є конструктивним вже хоча б тому, що передбачає апіорне існування «особистості не злочинця».

Особистість зазвичай розглядається як інтегрована система внутрішніх психічних процесів, як певна визначена пізнана і прогнозована цілісність, що діє на

основі механізму індивідуальної саморегуляції. До психологічних властивостей особистості, що підвищує її криміногенність, відносять деформацію самоконтролю, підвищений ступінь імпульсивності, чутливості у міжособистісних відносинах, агресивність, низьку соціальну пристосованість, психологічне відчуження від оточуючих; підвищений рівень тривожності, що переходить у страх за своє соціальне і біологічне існування. Поступово накопичуючись, негативні, витіснені в несвідоме переживання, створюють певний криміногенний потенціал [8].

Соціальні умови впливають на ідеологічні явища через соціальний характер, але цей характер не є результатом пасивного пристосування до соціальних умов; соціальний характер – це результат динамічної адаптації на основі невід'ємних властивостей людської природи, закладених біологічно або таких, що виникли в ході історії [9, с.247]. На думку Е.Фромма, витоки моральності, так само як і деструктивності, слід шукати у людській свободі. Свободу ж слід розуміти як міру відповідальності людини. Свобода не абсолютна. Якщо індивіду надати можливість розпоряджатись власним життям – настане хаос. Адже в людині сильні інстинкти свавілля, егоїзму, руйнації. Більшість людей нездатні на особистісний вчинок. Вони вважають за краще керуватися духовними стандартами, що склалися у суспільстві. Людина не бажає слідувати свободі. Е.Фромм аналізує особливий феномен – втечу від свободи. Підставами такого феномену є неспроможність людини критично поставитись до себе, правильно оцінити свою поведінку, усвідомити внутрішні потреби власної природи. У результаті споконвічне людське прагнення до свободи завдяки тотальності відчуження перетворюється на «свободу від». Раб, конформіст тільки зовні соціально благодійні, однак їхня загублена внутрішня свобода породжує, як стверджує Е.Фромм, синдром насилля. Таким чином, джерелом руйнування є свідоме відмова людини від себе, від власної унікальності [10, с. 11, 15]. Виявляється, що не свобода породжує руйнівність, а саме утримання від власної волі, неготовність користуватися результатами людської суб'єктивності парадоксальним чином призводить до деструктивності [11, с.7].

Важливою рисою існування людини у сучасному суспільстві Е.Фромм визнає самотність, ізолюваність та відчуженість. Значна міра автономії та свободи вибору одержані індивідом ціною втрати почуття безпеки та появи відчуття особистої незначущості. Окремо взята особистість втрачає здатність приймати рішення. Її активність поглинається організованими соціальними структурами. Їх активність, спрямована на забезпечення безпеки, сприяє роз'єднанню людей та їх деіндивідуалізації. Наслідком такої ситуації можуть бути три найбільш типові види поведінки, які Е.Фромм назвав

стратегіями втечі від волі. Перш за все індивід може цілком підпорядкувати свою поведінку загальноновизнаним соціальним нормам, намагаючись нічим не відрізнитись від інших. Він також може намагатися подолати відчуття неповноцінності, знищуючи або підкоряючи інших. Нарешті, індивід може об'єднувати себе з кимось або чимось зовнішнім (найчастіше з державою), тобто реалізує стратегію авторитаризму [12, с.40].

Якщо перший механізм втечі не має особливої соціальної значущості, то цього не можна сказати про авторитаризм і деструктивність. Індивід прагне відмовитись від незалежності своєї особистості, поєднати своє «я» з ким-небудь, або чим-небудь зовнішнім, щоб завдяки цьому набути силу, якої йому бракує. Способи функціонування такого механізму Е.Фромм знаходить у прагненні до підпорядкування і до панування, або в мазохістських і садистських тенденціях.

Чіткими формами прояву мазохістських тенденцій є відчуття власної неповноцінності, безпорадності, нікчемності, у результаті чого індивід цілком залежить від зовнішніх сил: від інших людей, від певних організацій тощо. Він прагне не стверджувати себе, а принижувати, завдавати собі болю, підпорядковувати свої вчинки дійсним або уявним владним велінням зовнішніх сил. Мазохістські тенденції нерідко раціоналізуються, і мазохістська залежність виступає під маскою любові і відданості, комплекс неповноцінності видається за усвідомлення дійсних недоліків, а страждання виправдовуються їх неминучістю за даних обставин.

Протилежними мазохістським тенденціям є тенденції садистські. Е.Фромм виділяє три їх типи. Перший тип – це прагнення поставити інших людей у залежність від себе і здобути повну і необмежену владу над ними. Другий тип – прагнення не лише мати необмежену владу над іншими, а й експлуатувати їх. Це може бути пов'язано з прагненням привласнити матеріальні цінності, що належать іншим, або ж може стосуватися моральних та інтелектуальних якостей, властивих іншій людині. Третій тип характеризується прагненням завдати іншим людям страждання, або бачити, як вони страждають. Страждання можуть бути фізичними, але найчастіше це душевні страждання [9, с.124-126]. Можна з впевненістю стверджувати, що виділення таких типів поведінки є умовним. Як правило, всі три садистські тенденції проявляються в діяльності одного і того ж суб'єкта одночасно, або послідовно.

Величезну методологічну цінність має розмежування Е.Фроммом інстинктів і пристрастей людини. Якщо інстинкти є категорією натуралістичною, то пристрасті, що закріпилися в людському характері, є категорією

соціобіологічною та історичною. Пристрасті створюють фундамент людського інтересу до життя, людських поривань. Так, люди, що зазнають мазохістських тенденцій, прагнуть не утверджувати себе, не робити те, що їм хочеться самим, а підкорятися реальним або уявним наказам зовнішніх сил. В авторитарному характері можна знайти і прямо протилежні нахили – садистські. Людина хоче контролювати, мучити, принижувати іншого. Це її сокровенне спонукання. На думку Е.Фромма, у життя своя власна динаміка: людина повинна зростати, проявити себе, повинна прожити своє життя. Якщо ця тенденція пригнічується, енергія, спрямована до життя, піддається розпаду і перетворюється на руйнівну. Е.Фромм був переконаний, що злочинця можна вважати екзистенціальним відступником – людиною, якій не вдалось стати тим, ким вона могла стати відповідно до своїх екзистенціальних потреб [11, с.252]. Агресивна поведінка для неї – це спосіб створення ілюзії задоволення своїх екзистенціальних потреб.

У сучасному світі можна спостерігати, як небезпечні способи захисту від відчуття власної нікчемності проявляються у невротичному прагненні до влади, намаганні все тримати під своїм контролем, безглуздому бажанні наполягати на своєму, у надмірних амбіціях з претензіями на владу, у нехтуванні прав інших осіб і загальноновизнаних норм людської поведінки.

Таким чином, можна зробити висновок, що під особистістю злочинця зазвичай розуміють особу, що вчинила злочин, на якому позначилась її анти-суспільна спрямованість, як наслідок негативних соціально значимих властивостей людини, що розвинулись в процесі взаємодії з іншими людьми.

Об'єктивна характеристика особистості злочинця неможлива без дослідження її структури. У структурі особистості злочинця слід акцентувати увагу на її соціально-демографічних, психологічних, моральних і правових властивостях.

Психологічний склад особистості людини, яка є суб'єктом злочину, має певні особливості. Ці особливості проявляються насамперед у світогляді людини, яка допускає протиправну поведінку, у самій поведінці, її кримінальній спрямованості. Психологічні властивості особистості злочинця треба співвідносити з кримінально-карним суспільно-небезпечним способом досягнення мети, задоволення потреби і т.д. Я цілком погоджуюсь з Л.В.Кондратюком, що деструктивні пристрасті можна знайти в кожній людині. Разом з тим не можна не визнати, що психологічний склад особистості злочинця якісно відрізняється від психологічного складу законотриваючої людини.

Ймовірність злочинної поведінки визначається багатьма обставинами: установками індивіда, його особистісними рисами характеру, зовнішніми

процесами, впливом інших людей і т.п. Можна стверджувати, що злочинна поведінка є результатом складної взаємодії соціальних і біологічних факторів, дія яких корегується конкретними відносинами, конкретною ситуацією, в яку людина потрапляє.

Правопорушення не завжди вчиняються людьми з патологічними відхиленнями або в стані афекту. Найчастіше правопорушник, що має за мету вирішення економічних і соціальних проблем, діє усвідомлено. Живучість злочинності, тяжкість її наслідків, зумовлена багатьма факторами, серед яких на особливу увагу заслуговує схильність людини до агресивної поведінки, насилля. Егоїзм, заздрість, бажання самоствердження, безпідставні амбіції, корисна мета та інші подібні фактори нерідко підштовхують людину до агресивних дій, за допомогою яких вона прагне досягти бажаного.

Особистість злочинця формується як наслідок незадоволення певних екзистенціальних потреб людини. Причини цих потреб приховані в умовах людського існування.

Суттєвим фактором злочинної поведінки є моральна деградація особистості і суспільства загалом. Відповідь на запитання чому людина вчиняє злочин певною мірою дає вчення Е.Фромма про природу людської деструктивності. Витоки деструктивності безпосередньо пов'язані з вадами культури і образу життя людини.

Віра ТИМОШЕНКО
академік

ЛІТЕРАТУРА.

1. Павлов В.Г. Субъект преступления. — СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. — 318 с.
2. Есбергген Алауханов. Криминология. Учебник. — Алматы, 2008. — 429 с. // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://allpravo.ru/library/doc4204p0/instrum6815/item6832.html>
3. Пастушеня А.Н. Криминогенная сущность личности преступника (психологический аспект) [Текст]: дисс. ... доктора психологических наук: 19.00.06 / Пастушеня Александр Николаевич; Академия МВД Российской Федерации. — М., 2000. — 551 с. // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/kriminogennaya-sushchnost-lichnosti-prestupnika-psikhologicheskii-aspekt>
4. Антонян Ю.М., Кудрявцев В.Н., Эминов В.Е. Личность преступника. — СПб.: Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2004. — 366 с.
5. Палеева И.В. Личность преступника: понятие и криминологическая характеристика // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.nauchforum.ru/node/3761>
6. Шур Э.М. Наше преступное общество - Москва: Прогресс, 1977 - всего - 328 с.). // [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://scienceoflaw.ru/books/item/f00/s00/z00000001/>
7. Кондратюк Л.В. Антропология преступления (микрокриминология). — М.: Изд-во НОРМА, 2001. — 344 с.
8. Кургузкина Е.Б. Теория личности преступника и проблемы индивидуальной профилактики преступлений [Текст]; дисс. ...доктора юрид. наук: 12.00.08 / Кургузкина Елена Борисовна; Всероссийский научно-исследовательский институт МВД России. — Москва, 2003. — 423 с. // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/teoriya-lichnosti-prestupnika-i-problemy-individualnoi>
9. Фромм Э. Бегство от свободы: Пер. с англ. / Общ. ред. П.С.Гуревича. — М.: Изд. группа «Прогресс», 1995. — 256 с.
10. Гордієнко О.А. Філософсько-психологічна концепція людини Еріха Фромма [Текст]: автореф. дис. ...к.ф.н.: 09.00.05 / Гордієнко Олександр Анатолійович; Київ. ун-т імені Тараса Шевченка. — К., 1997. — 22 с.
11. Фромм Е. Анатомия человеческой деструктивности: Пер. / Авт. вступ. ст. П.С.Гуревич. — М.: Республика, 1994. — 447 с.
12. Хазратова Н.В. Психологія відносин особистості й держави: Монографія. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Л.Українки, 2004. — 276 с.